लातूर

परिघावरील आवाज

संपादक

अनिल जायभाये

संपादन सहाय्यक

पंचशील डावकर

महेश गुंड

किरण पवार

लातूर : परिघावरील आवाज
Latur : Parighavreel Aavaj

संपादक : अनिल जायभाये
संपादन सहाय्यक : पंचशील डावकर, महेश गुंड, किरण पवार

मुखपृष्ठ
अभिनव काफरे, पुणे
अक्षरजुळणी
भारत शेंडगे, लातूर
मुद्रित शोधन :
शरद वासुदेवराव खर्चे, अमरनाथ सिंग

मुद्रणस्थळ
श्री बालाजी एन्टरप्रायजेस, धायरी फाटा,
तलाठी ऑफीसशेजारी, पुणे- ४११०४१

ISBN : 978-81-949801-0-0

प्रकाशन क्र. ५८
© सर्व हक्क सुरक्षित
प्रथमावृत्ती : ३० ऑगस्ट २०२१

मुद्रक व प्रकाशक :
हरिती पब्लिकेशन्स्
फ्लॅट नं. एन.६०४, टोपाझ पार्क,
पार्क स्ट्रीट, जगताप डेअरी, वाकड,
पुणे- ४११०५७
भ्रमणध्वनी : ९०६७०३५६५३
७३८५५२१३३६

मूल्य : चारशे पन्नास रुपये फक्त ₹४५०/-

या पुस्तकातील लेखकांची मते, घटना, वर्णने त्या-त्या लेखकांची असून, त्यांच्याशी संपादक, प्रकाशक सहमत असतील असे नाही.

अनुक्रमणिका

प्रस्तावना : अनिल जायभाये नऊ

भाग एक : लातूरची सांस्कृतिक-सामाजिक जडणघडण

१. लातूर जिल्ह्याचे विचारविश्व २३
सूर्यनारायण रणसुभे

२. पुरोगामी चळवळ : जडण घडण आणि आव्हाने २९
सुभाष भिंगे

३. लातूर शहराची विचारसरणी : जडणघडण आणि स्थित्यंतरे ५६
तनुजा येलाले

४. लातूरचे सिनेविश्व ६२
विवेक कुलकर्णी

५. आंतरजातीय-धर्मीय सत्यशोधक विवाह चळवळ ६८
भाऊसाहेब उमाटे

६. लातूर पॅटर्न की आलेख ७३
महेश गुंड

७. लातूर शहराचा गाव-भाग : एक अभ्यास ८३
भाऊसाहेब आदमाने

८. लातूर गणेश उत्सव काही निरीक्षणे ९०
पंचशील डावकर

९. वृक्षसंवर्धन आणि पर्यावरण ९४
सुपर्ण जगताप

१०. दलित बहुजनांच्या शिक्षणातील विषमता ९९
हर्षवर्धन कोल्हापुरे

११. गंजगोलाई : एक अद्‌भुत व्यापारपेठ १०८
दत्तात्रय परळकर

१२. शहरातील पानसंस्कृती ११०
शुभम कांबळे

लातूर शहराचा गाव-भाग : एक अभ्यास

आदमाने भाऊसाहेब

भारतातल्या प्रत्येक शहराला एक स्वत:चा सामाजिक इतिहास आहे. लातूर शहरालासुद्धा असा एक इतिहास आहे. हा इतिहास बहुधा परिवर्तनाच्या नियमांप्रमाणे बदलून राहतो. मराठवाड्यातील एक प्रमुख बाजारपेठ म्हणून पूर्वीच्या काळात लातूर शहराची स्वतंत्र ओळख होती. आजही आहे परंतु आज हे शहर महाराष्ट्रातील पुणे या शहरानंतर शिक्षणासाठी प्रसिद्ध झाले आहे. त्याच अर्थाने 'लातूर पॅटर्न' हे नामाभिमान या शहराला प्राप्त झाले आहे. १९८२ मध्ये लातूरला जिल्ह्याचा दर्जा प्राप्त झाल्यानंतर या शहराची लोकसंख्या आणि आकार झपाट्याने वाढू लागला. विविध शासकीय कार्यालये या शहरात यानिमित्ताने निर्माण झाली. अनेक नामांकित महाविद्यालये या शहरात शिक्षणासाठी प्रसिद्ध आहेत. या शहरातील कृषि उत्पन्न बाजार समिती आणि सराफा बाजार येथे दररोज कोट्यवधी रुपयांची उलाढाल होते. १९९३ मध्ये किल्लारी येथे झालेल्या भूकंपाचा खूपच परिणाम लातूर शहराच्या विस्तारावर झाला आहे. कारण ज्या ठिकाणी भूकंप झाला त्या भागातील अनेक कुटुंबे भूकंपानंतरच्या काळात लातूरला वास्तव्यासाठी येऊन स्थायिक झाली. दरम्यानच्या काळात बांधकाम क्षेत्रांमध्ये मोठ्या प्रमाणात रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झाल्याने लातूर जिल्ह्याच्या ग्रामीण भागातील अनेक मजूर रोजगारासाठी लातूरलाच स्थलांतरित होऊन ते पुढे याच शहराचे कायम रहिवासी झाले. मुलांच्या शिक्षणासाठी लातूर हे शहर चांगले आहे, अशी समजूत झाल्याने ग्रामीण भागातील अनेक शिक्षणप्रेमी कुटुंबे आपले मूळ गाव सोडून या शहरात घरे भाड्याने घेऊन, शक्य असल्यास घर खरेदी करून राहू लागली. या सर्वांचा परिणाम म्हणून लातूरच्या भौगोलिक आकारमानात झाला आणि शहराची झपाट्याने वाढ होऊ लागली.

शहराच्या विकासामध्ये राजकारणाचीही भूमिका महत्त्वाची असते. लातूर हे शहर अधिक झपाट्याने भौगोलिकदृष्ट्या विस्तारित झालं ते म्हणजे विलासराव देशमुख महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री झाल्यानंतर. लातूर शहर आणि जिल्ह्याच्या विकासासाठी त्यांनी मुख्यमंत्री असताना अनेक उपक्रम हाती घेतले. नवनवीन उपक्रम, प्रयोग या काळात राबविले. लातूरला राज्याच्या आणि देशाच्या राजकारणात पुढे आणले. त्याचा परिणाम म्हणून लातूर हे शहर त्याच्या मूळ शहरापासून चारही दिशांनी अस्ताव्यस्तपणे वाढत गेले. या शहरातील मध्यवर्ती बसस्थानक किंवा पोस्ट ऑफिस हे केंद्रबिंदू गृहीत धरले तर त्यापासून हे शहर जवळपास १० कि. मी. अंतरापर्यंत वाढत गेले आहे. परंतु याच्या भौगोलिक विस्ताराचा विचार करता हे शहर मूळच्या गावभागाकडे मात्र फारसे विस्तारीत

आहे. त्याचा मान तेथील येसकराला असतो. याच भागात काही अंतरावर मेसाईचे मंदिर आहे. त्याचा पूजक हा प्रामुख्याने तेथील मातंग आहे. मरीआईचे आणखी एक मंदिर या गावभागाच्या भोई गल्लीजवळ आहे. (आताचे वसंतराव काळे आयुर्वेद महाविद्यालयाच्या शेजारी) या तीन देवी पूर्वी या भागात जागृत म्हणून संबोधल्या जात असत. जातिनिहाय वस्तीमध्ये जो पूर्वी माळी गल्ली असा उल्लेख आला आहे त्या माळी गल्लीमध्ये संत सावता माळींचे भव्य मंदिर उभे आहे. केशवराज मंदिर आणि शनि मंदिर हे या गावभागातील आणखी महत्त्वाचे धार्मिक श्रद्धा स्थळे आहेत. अनेक शनिवारी येणाऱ्या अमावास्येला येथील शनि मंदिरामध्ये दर्शन घेण्यासाठी भाविकांची मोठी रांग लागते. या शनि मंदिर परिसरात एक जलकुंड आहे ज्यात स्नान केल्याने पापाचा नाश होतो असे म्हटले जाते म्हणून त्या परिसराला 'पापविनाश रोड' असे म्हटले जाते. देशपांडे गल्लीतील श्री गणेशाचे मंदिरसुद्धा या परिसरात प्रसिद्ध आहे. इतरही अनेक धार्मिक स्थळे या परिसरात आहेत.

ज्याप्रमाणे अस्पृश्यांची, हिंदुंची धार्मिक स्थळे या भागात आहेत त्याचप्रमाणे मुस्लिम, जैनांचीही धार्मिक स्थळे आहेत. ज्या ठिकाणी मुस्लिम बहुसंख्येने राहतात त्या उस्मानपुरा, गौसपुरा या ठिकाणी अनेक लहान-मोठ्या मस्जिदी आहेत. पटेल चौकामध्ये जेथे महानगरपालिकेचे प्रसूती रुग्णालय आहे त्याच्यासमोर 'सुरतशहावली दर्गा' हे मुस्लिमांचे प्रमुख धार्मिक श्रद्धास्थान होय. त्याचप्रमाणे जैन मंदिर, खडक हनुमान मंदिर, सेंट्रल हनुमान इत्यादी अनेक धार्मिक स्थळे या परिसरात प्रसिद्ध आहेत.

एकंदरीत लातूर शहराचा वेध घेतला असता असे लक्षात येते की, पूर्वीची ग्रामीण जीवनपद्धती लातूर शहराच्या या जुन्या गावभागात आजही आपल्याला कमी-अधिक प्रमाणात पहावयास मिळते.

भारत हा खेड्यांचा देश म्हणून ओळखला जात असे. मात्र ब्रिटिश वसाहतीनंतर आणि स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर औद्योगीकरण, शहरीकरणाचा वेग वाढत गेला. भारतातील वेगवेगळ्या आकारांची 'शहरे' उदयास आली. मात्र ग्रामीण भागातील मोठ्या गावाची, बाजारपेठांची शहरी रूपांतर कसे होत गेले व मूळ गावाची रचना व सद्य:स्थिती त्यात झालेले बदल हे शहर समजून घेताना महत्त्वाचे आहेत. या गावभागांमध्ये परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत अनेक बदल झालेले दिसतात. पूर्वीचे वाडे, अनेक मजली लाकडी आणि मातीच्या इमारती पाडून आता तेथे बहुमजली इमारती (अपार्टमेंट) बांधले जात आहेत. काही ठिकाणी शॉपिंग मॉल उभे राहात आहेत. पूर्वीच्या जीर्ण मंदिरांचा जीर्णोद्धार केला जात आहे. हा सर्व बदल जो भौतिक आहे तो तेथे आज पाहावयास मिळतो परंतु येथे राहणाऱ्या किंवा वास्तव्यास असलेल्या लोकांमध्ये मात्र अभौतिक बदल जो मूल्यांचा असतो तो दिसत नाही. आजही येथील व्यक्ती प्रस्थापित समाजमूल्यांच्या पेचात अडकून पडलेला दिसतो आहे. ज्याप्रमाणे शहरातील जीवनपद्धती बदलत चालली आहे. त्यापासून हा गावभाग काहीसा अलिप्त दिसतो आहे.

■■■

प्रा. अनिल जायभाये यांनी संपादित केलेल्या ४५ लेखांचे लातूर विषयीचे संशोधन-पुस्तक भारतीय समाजशास्त्राचे एक उत्कृष्ट मॉडेल बनू शकेल. त्यात लातूरकडे अनेक अंगांनी पाहून, एथनोग्राफीच्या सूक्ष्म छटा आणि शहरी-वसाहतीची विविध दर्शने प्रस्तुत करण्यात आली आहेत. किमान महाराष्ट्रासाठीतरी प्रत्येक शहरासाठी असे अभ्यासपूर्ण पुस्तक तयार झाले तर आपल्या सगळ्यांना खरा महाराष्ट्र नीट समजून घेता येईल. ह्या पुस्तकामुळे सामाजिक शास्त्रांचे मराठीसाठी नवे दालन खुलत आहे.

गणेश देवी

भारतीय साहित्य समीक्षक आणि भाषाशास्त्रज्ञ, धारवाड, कर्नाटक

'लातूर परिघावरील आवाज' को मैं एक ऐतिहासिक काम मानती हूँ। अनिल जायभाये द्वारा सम्पादित यह पुस्तक दो दशकों से चल रहे उस कठिण संघर्ष की देन है जो विश्वविद्यालय में जन्मी और जमी 'कक्षा' और 'शिक्षा' के मायनों और संभावनाओं को बदलने के लिए प्रतिबद्ध है। लातूर की मिट्टी में लिपटकर पाठक महसूस कर पाता है कि किस तरह हाशियों पर धकेली ज़िंदगियों के अनुभव और नज़र ही हमें अब तक अनसमझे-अनलिखे ज्ञान तक ले जा सकते हैं। इस पुस्तक में पिरोये निबंध हमें लिंग, जाति, जनजाति और विकास के विरोधाभासों को शहर के परिप्रेक्ष्य में बिलकुल नए ढंग से देखने, जानने और महसूस करने के लिए प्रेरित करते हैं।

प्रोफ़ेसर ऋचा नागर

यूनिवर्सिटी ऑफ़ मिनेसोटा (यू.एस.ए.)

चर्चित पुस्तक त्रयी: 'हंगरी ट्रान्सलेशन्स', 'मडीयिंग द वाटर्स' तथा 'प्लेइंग विथ फ़ायर', 'संगतिन यात्रा'

लातूर: परिघावरील आवाज हा ग्रंथ लातूर विषयीचे एक महत्त्वाचे सामाजिक व सांस्कृतिक दस्तऐवज आहे. या ग्रंथाच्या माध्यमातून लातूर शहरातील वास्तव आणि प्रश्न यांचा अभ्यासपूर्ण वेध घेण्यात आलेला आहे. हा ग्रंथ अभ्यासक व संशोधकांसाठी एक संदर्भ ग्रंथ ठरावा अशा स्वरूपात साकार झालेला आहे. या ग्रंथाच्या निमित्ताने सामाजिक भान जपणारे लातूर तरूण अभ्यासक व संशोधक विद्यार्थी लिहिते झाले हे या ग्रंथाचे प्रमुख योगदान आहे.

डॉ. नागोराव कुंभार

संपादक, विचारशलाका, मासिक, लातूर

ISBN : 978-81-949801-0-0

Hariti Publications

किंमत रु. ४५०/-

Shifting Paradigm of Environmental Ethics

Editor
Dr. Annie John

Human Right Education Centre
Dayanand College of Law
Latur. Maharashtra

ASIA LAW HOUSE
HYDERABAD

Articles Page No.

64. **ECOLOGY, ECO-CRITICISM AND LITERATURE**
— Zample Vivek Baburao 341

65. **ECOFEMINISM: A POINT OF INTERSECTION BETWEEN WOMAN AND NATURE**
— Dr Madhavi V. Kulkarni 345

66. **SOCIAL RESPONSIBILITY OF MEDIA IN ENVIRONMENT PROTECTION**
— Prof. Adamane Bhausaheb Bankat 351

67. **ENVIRONMENTAL ISSUES ASSOCIATED WITH NUCLEAR POWER: A REVIEW**
*— Dr. Dhumale D.K** 356

Sr.	Title	Name	Page
६८	महाराष्टातील जंगलाखालील क्षेत्र एक भौगोलिक अवलोकन	प्रा.डॉ.जनार्धन केशवराव वाघमारे	३६१
६९	पर्यावरण और मानव में अन्तर्किया	प्रा. बिरादार रंजना	३६८
७०	ग्लोबल वार्मिंग : समस्या व निदान	डॉ. लाखा राम	३७०
७१	पर्यावरण आणि भारतीय संविधान	प्रा.नयु धंदाडे	३८०
७२	समकालीन समाजातील पर्यावरण संरक्षणाचे महत्व	प्रा. अनिता एस. गायकवाड	३८२
७३	शाश्वत विकास - काळाची गरज	क्षीरसागर डी. डी	३८६
७४	चिरंजीवी विकास आणि पर्यावरण : सामाजिक मुद्दे	डॉ.अंजली जोशी - टेंभुर्णीकर	३९१
७५	प्रदूषणाचे स्वरूप, प्रकार, कारणे, परिणाम आणि उपाय	विठ्ठल विश्वनाथ जाधव	३९८
७६	पर्यावरण आणि नैसर्गिक साधन संपदा	प्रा. भिसे किरण रंगनाथ	४०५
७७	पर्यावरणातील ओझोनच्या थरातील घट व मानवी जीवनावर होणारे परिणाम : एक अभ्यास	श्री. घार विनोद पुरुषोत्तम	४११
७८	वैश्विक जलवायु परिवर्तन : प्रभाव एवं संभावनाएं	डॉ. लाखा राम	४१६

66. SOCIAL RESPONSIBILITY OF MEDIA IN ENVIRONMENT PROTECTION

*– Prof. Adamane Bhausaheb Bankat**

Environment *is a very important concept in present era. Responsibility of Media is important in various aspects. Social responsibility of Media in* environment *is one of the aspect of media. This article relevance to social responsibility of Media, Social responsibility theory, Media as the fourth estate, current trends of media Agenda Setting, Role of media in Environment Protection. In present era. There are Several problems of Environment. In the same period what's the role and tasks of media. The principal conclusion of this paper argues that social responsibility of media in Environment is very important but media do not complete it by honesty, because Agenda setting of media is a highly political process.*

This article is divided into four sections. First section explains the concepts of media, social responsibility, and environment. In the second section explains the social responsibility theory, the third section describes current trends of media Agenda setting. The fourth section sums up the important findings and recommends.

There is no doubt that media is the fourth Estate. The media is supposed to serve as a controller of Government, is one among the oldest main beliefs in journalism. The term media as the fourth Estate, The press, role of media that will control the government was reputedly coined by Edmund Burke, ' in late eighteenth century in England to refer to the political power possessed by the press of that time, on a same level with the other three estates of power in British realm, Lords, Church and commons' (Denis McQuail-2005.). The idea of the press as the fourth estate was considered as an independent check on the activates of the state, particularly government on the other hand. The development of play role goes further than borders of government investigation to take account of may other events. In the democratic countries and societies with a high level political culture. The role of the media is highlighted very strongly, ' media are considered as the fourth estate as a powerful watchdog, which is used for reveding mistreatments of state authority, in particular protecting the democratic and constitutional rights of the citizens. However, with the slow, but stable decline of the public's belief in the mass media'. (Storle and Donnell-1997).

*. *Dayanand College of Law, Latur.*

Dayanand Education Society's

Dayanand College of Law

Barshi Road, Latur. Tel. (02382) 221896, Website: dayanandlaw.org

ASIA LAW HOUSE

LAW BOOKSELLERS, PUBLISHERS & DISTRIBUTORS

- Opp. I.O.B., Bankstreet, Kothi, Hyderabad - 500 095 : 040-2474 2324, 2460 8000
- Opp. High Court, Hyderabad - 500 002. : 040-2456 6212, 2452 6212

Fax : 040-2456 4007, 2460 7999, Visit : www.asialawhouse.com

E-mail : asialawhouse12@gmail.com ; asialawhouse09@gmail.com

₹ 900/-

ISBN : 978-93-86416-16-2